

УДК 341.1

СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ПРАВОТВОРЧОСТІ В ТРАНЗИТИВНИЙ ПЕРІОД

Лілія МАТВЄЄВА,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри теорії та історії держави і права
Одеського державного університету внутрішніх справ

SUMMARY

Characterizes social factors of the process of law-forming and law-making in the transitive period. Analyzes the positions of legal scholars on the issue of classification of social factors and their system. Concludes that the law-axiological factor has particularly significant role in the transitive society. Reveals the impact of both positive and negative factors on law-forming and law-making. Focuses on relatively particular processes of law-forming: social process of law-forming and formal process of law-forming.

Key words: law, law-forming, law-making, transitive period, transitive society.

АНОТАЦІЯ

Характеризуються соціальні чинники процесу правотворення та правотворчості в транзитивний період. Аналізуються позиції вчених-юристів щодо питання класифікації соціальних факторів і їх системи. Зроблено висновок про те, що аксіологічний фактор правотворення має особливо значиму роль у транзитивному суспільстві. Розкривається вплив як позитивних, так і негативних факторів на правотворення та правотворчість. Акцентується увага на відносно самостійних процесах формування права: соціальний процес формування права й формальний процес формування права.

Ключові слова: право, правотворення, правотворчість, транзитивний період, транзитивне суспільство.

Постановка проблеми. Зростаюча увага до соціальних процесів правоутворення та правотворчості в сучасній Україні очевидна. Це пов'язано з тим, що після Революції гідності мають проводитись великі перетворення в правовій системі України. Створення нового правового масиву зумовило виникнення низки теоретичних і практичних проблем у процедурі правотворчості. Попередній досвід показує, що навіть наявність конституційно встановленої системи й компетенції правотворчих органів, стадій законотворчого процесу, окресленого кола його суб'єктів не є гарантією подолання суттєвих недоліків у правотворенні та правотворчості. Ефективність правоутворення та правотворчості залежить від системного підходу до створення права, формування цілісного механізму правотворчості, що включає узгоджену дію різноманітних елементів, починаючи від виявлення соціальної потреби в правовому регулюванні аж до реалізації прийнятого правотворчого акта.

Нестабільна та недосконала система чинного нормативно-правового регулювання гальмує подальший правовий розвиток будь-якої країни. Відомий теоретик права С.С. Алексєєв вказував, що проблема правотворчості досить значима в юриспруденції, бо без правотворчості немислимим є «одне з найбільших звершень людства на шляху прогресу – право» [1, с. 304].

Стан дослідження. Теоретичні аспекти правоутворення та правотворчості є предметом дослідження багатьох учених, як вітчизняних, так і зарубіжних, серед яких можна назвати таких: Є.І. Бородін, М.М. Вопленко, Т.О. Дідич, Н.Ю. Задирака, В.С. Ковальський, І.П. Козінцев, Н.М. Крестовська, Л.О. Мурашко, А. Нашиц, Д.А. Керимов, Г.П. Ситник, А.Я. Сметаняк, В.В. Степанян, І.В. Панова, С.В. Поленина, М.О. Петришина, В.В. Трофимов, Р.Ю. Ященко та ін.

Мета статті – визначити особливості впливу соціальних факторів на правоутворення та правотворчість в умо-

вах транзитивності суспільства та надати теоретико-правову характеристику цим явищам.

Виклад основного матеріалу. Правоутворюючий (право-творчий) соціальний фактор може бути визначений як явище соціального життя, що впливає в тій чи іншій формі на появу правових інтересів (інтересів, що потребують правового регулювання), на зміст правового акта в цілому та правової норми зокрема, а також на процес розробки, прийняття, зміни або скасування конкретного правотворчого акта [16, с. 5]. В.В. Трофимов акцентує увагу на тому, що процес правотворення має глибоку соціально-інтерактивну (інтеракція – взаємодія) природу, у силу якої правове регулювання виражає (повинно виражати) насамперед зміст і логіку феномена соціальної взаємодії [23, с. 384].

У структурі правоутворюючого процесу виділяють такі етапи та відповідні їм стадії. Перший – це об'єктивний етап, який охоплює формування тих об'єктивних чинників, процесів і явищ, якими в підсумку визначається зміст створюваних норм права. Другий етап – суб'єктивний, що включає процес усвідомлення суб'єктами необхідності правового регулювання, формування правотворчої волі й подальше її вираження в позитивному праві [21, с. 34].

Цей процес здійснюється під впливом об'єктивних і суб'єктивних соціальних факторів, що переломлюються в системах соціальної взаємодії «позитивної» й «негативної» спрямованості, з подальшим оформленням створених у цих системах прообразів права у формі позитивних правових норм компетентними суб'єктами правотворчості [23, с. 387].

Якщо значення соціальних факторів правоутворення є незаперечним постулатом загальної теорії права, то коло цих факторів дослідники визначають по-різному. А. Нашиц виокремила низку комплексних соціальних факторів правоутворення: а) природне середовище, у якому протікає буття людини (географічні, демографічні й біологічні фактори); б) соціально-економічне, політичне та ідеологічне

середовище; в) людський фактор у вигляді спілкування людей на макро- та мікрорівнях соціальної взаємодії [13, с. 9]. Інакше кажучи, до соціальних факторів правоутворення дослідниця відносить не тільки суто соціальні, а й природні явища, що ставить під сумнів коректність терміна «соціально джерело права».

Більш продуктивним здається підхід до класифікації факторів правоутворення, який передбачає їх диференціацію за різними підставами. А.С. Піголкін до основних факторів, що зумовлюють формування права, відносить економічні, політичні, соціальні, національні (для багатонаціональної держави), зовнішньополітичні, ідеологічні, організаційно-вольові фактори [18, с. 309–310]. Подібною є позиція й вітчизняних дослідників. Так, автори монографії «Правотворчість: теоретичні і логічні засади» серед основних факторів, що визначають формування права, називають такі: матеріальні умови існування суспільства (економічні фактори); політичну ситуацію в державі (політичні фактори); ступінь громадської активності й громадського контролю за станом справ у державі (соціальні фактори); форми співжиття та співробітництва між корінним населенням і національними меншинами (національні фактори); міжнародне становище держави (зовнішньополітичні фактори); ідеологічну базу права (правова свідомість громадян, правова культура суспільства); правові ідеї (ідеологічні фактори); ставлення до права та ступінь солідарності громадян із законом. Важливим є звернення дослідників і до такого важливого аспекту, як інформаційно-пізнавальний – рівень якісної та достовірної правової інформованості населення, готовності в масовій свідомості сприймати й використовувати правову інформацію. Правосвідомість може служити мірилом стану правової системи загалом і навіть сприяти її необхідним змінам [8, с. 19–20]. Інформаційний фактор правоутворення – це не тільки й не стільки системи отримання, зберігання, передачі та зберігання інформації, які дозволяють вивчати, виявляти та відбирати об'єкти майбутнього правового регулювання, скільки вирішальний вплив інформації на всі інші фактори правоутворення за доби постмодерну [9, с. 233]. Не меншим є значення історико-культурних і геополітичних факторів, на що звертає увагу Ю.М. Оборотов [14, с. 76].

Розвиваючи вчення про соціальні фактори правоутворення, М.М. Вопленко дав визначення поняття соціальних джерел права. Соціальні джерела права – складна, поліструктурна, багаторівнева система факторів суспільного життя, які прямо або непрямо та з різним ступенем вираження на конкретному етапі історичного розвитку держави та суспільства впливають на зміст права й ініціюють формування його джерел. До них М.М. Вопленко відносить такі: 1) економіку; 2) політику; 3) соціальну структуру суспільства; 4) ідеологію; 5) психологію; 6) моральність [5, с. 25], залишаючи цей перелік відкритим. Зокрема, біологічні, фізіологічні, географічні, кліматичні фактори також можуть набути соціального характеру, будучи відбитими в людській свідомості.

Концептуально важливим видається положення М.М. Вопленка про неоднорідність і неоднозначність впливу цих факторів на правоутворення за різних історичних періодів. Треба додати, що, по-перше, ці властивості соціальних джерел права особливо чітко проявляються на галузевому рівні системи права; по-друге, соціальні джерела права в певному історично-суспільному контексті можуть перетворюватися на свою протилежність, не ініціюючи, а гальмуючи правоутворення [9, с. 234].

Особливо це стосується політики, агенти якої прямо впливають на розробку та прийняття нормативно-правових актів. Нерідко гра політичних сил, кон'юнктурні політичні інтереси, відрив політичних діячів від реального життя негативно впливають на правоутворення. Так, ще в 70-х рр. минулого століття прогресивна політична еліта СРСР усвідомлювала необхідність розробки молодіжного законодавства. Проте відповідні законопроекти були «поховані» під купою таких аргументів: «Молодь не варто виділяти, оскільки вона не має особливих інтересів, відмінних від інтересів інших соціальних груп. <...> Прийняти Закон СРСР про молодь – поставити молодь у привілейоване становище за рахунок інших прошарків та груп суспільства, скажице, за рахунок пенсіонерів. <...> У молоді і так є всі права, їх потрібно краще реалізовувати» [4, с. 17].

Важливо враховувати результати дослідження В.В. Трофімова, який розмежує основні фактори, які у свою чергу включають об'єктивні та суб'єктивні, та забезпечувальні (організаційний, інформаційний, науковий, програмуючий) фактори правоутворення, а також національний та інтернаціональний фактори, які не можуть бути віднесені однозначно до однієї із цих груп. Головне місце серед основних об'єктивних чинників, на його думку, займає економічний чинник, а в підсистемі об'єктивних треба також враховувати природний, географічний, демографічний і людський чинники.

На відміну від основних об'єктивних чинників правоутворення, що відображають матеріальні умови життя суспільства, основні суб'єктивні фактори являють собою фактори, вплив яких на правотворчу діяльність і власне зміст правового регулювання залежить від дій тих чи інших соціальних суб'єктів-учасників правотворчого процесу. Зв'язок між об'єктивними та суб'єктивними факторами правоутворення проявляється в тому, що об'єктивні чинники впливають на зміст правового регулювання не безпосередньо, а через низку основних суб'єктивних факторів. Серед них виокремлено політико-правовий, соціокультурний, ідейно-психологічний фактори [23, с. 380–381].

На нашу думку, запропонована російським дослідником класифікація факторів правоутворення не бездоганна. Зокрема, учений явно перебільшує вплив економічного фактора на процес правоутворення, слідуючи в цьому марксистській правовій доктрині, на що звертала увагу Л.О. Мурашко, указуючи на зв'язок концепції В.В. Трофімова та ідей радянської юриспруденції [12, с. 172–173]. Він не враховує наявність аксіологічного фактора правоутворення, про важливість якого зазначали білоруські дослідниці А.А. Соколова та Л.О. Мурашко, російський дослідник О.Ю. Калінін [6; 12]. Утім у дисертаційному дослідженні Л.О. Мурашко [12] попри заявлену проблематику в реальності йшлося скоріше про ціннісний аспект процесу правоутворення, а не вплив соціальних цінностей на зміст створюваного права.

Ціннісний фактор правоутворення варто розглядати в контексті взаємодії цінностей різного рівня: від загальнолюдських до цінностей соціальної (етнічної) групи.

До загальнолюдських цінностей, і в цьому варто погодитися з Л.О. Мурашко, треба віднести передусім права людини. Сформовані в середовищі європейської (західної, євроатлантичної) цивілізації вони сьогодні є вирішальним фактором правоутворення у всьому світі. На планетарному рівні вони втілені в Міжнародній хартії прав людини, крім того, закріплені на регіональному рівні (ЄКПЛ, Африканська хартія прав та обов'язків людини, Каїрська декларація про права людини в ісламі, Американська конвенція про права людини [2, с. 720–736] тощо) та на національному рівні.

Відмітимо інституціоналізацію фактору прав людини в національному правоутворенні на Європейському континенті у зв'язку з ухваленням і набранням чинності Хартією основних прав Європейського Союзу, якою фундаментальними цінностями Європейського Союзу визнано гідність, свободу, рівність, солідарність, права громадян і правосуддя [25].

Цінність прав людини особливо гостро сприймається в транзитивному суспільстві, що долає наслідки феодалізму, тоталітаризму або авторитаризму. Під прапором прав людини, утвердження їх юридичної значущості та створення гарантій для їх практичної реалізації відбувалися всі великі революції минулого: Англійська, Американська, Французька, «оксамитові» революції в постсоціалістичній Європі, революції в посттоталітарній Україні. Відмітимо, що й власне революція, за С. Хантінгтоном, – це, крім іншого, швидка, фундаментальна й насильницька, вироблена внутрішніми силами суспільства зміна панівних цінностей і міфів цього суспільства [24, с. 269].

Уявляється, що взагалі аксіологічний фактор правоутворення відіграє особливо значущу роль у транзитивному суспільстві, причому створюваний ним імпульс може бути для правоутворення як позитивним, так і негативним. Так, Російська революція 1917 р. призвела до утвердження в суспільстві (а відтак і в процесі правоутворення) системи антицінностей, серед яких становий поділ людей на трудящих та «експлуататорів», відкидання парламентаризму, конфронтаційний характер нормативного регулювання, зниження статусу права порівняно з політичною доцільністю та революційною правосвідомістю, пріоритет держави перед правом і суспільством тощо. Спотворено було ідеї рівності та справедливості, священне та недоторканне право власності було знищено.

Як зазначає Ч. Тіллі, історичний шлях до демократії характеризується як частими коливаннями у сфері прав і свобод громадян навіть в усталених демократіях, так і прикладами дедемократизації, які відбуваються майже так само часто, як і демократизація [22, с. 225], що підкреслює амбівалентний характер ціннісного фактору в транзитивному суспільстві.

Питання про систему національних цінностей України є досить дискусійним. Так, Г.С. Ситник відносить до них державний суверенітет, територіальну цілісність, демократичні основи розвитку, працелюбство, духовність, сім'ю, рівноправність народів, які населяють Україну, самовідданість під час захисту Батьківщини, соціальну справедливість, колективізм, матеріальне та духовне надбання народу України [19, с. 369]. На думку В.В. Карлової на перспективу розвитку українського суспільства такими спільними цінностями мають бути громадянські права та свобода, рівноправність, спільність позицій громадян щодо стратегічних напрямів і цілей розвитку держави й суспільства, взаємна толерантність і соціальна солідарність між різними (за будь-якими ознаками) суспільними групами; гордість за свою Батьківщину, лояльність до держави Україна, повага до її символів та атрибутів (включаючи державну мову), шана до нації, що утворила державність, національна гідність у поєднанні з повагою до всіх етносів, які є патріотами України [7, с. 7].

Вплив цінностей на правоутворення в сучасній Україні є, як уявляється, нелінійним, що зумовлено передусім відсутністю єдиної суспільної позиції щодо ієрархії й навіть переліку цінностей. Так, Революція гідності й особливо

збройний конфлікт на Сході України демонструють зіткнення цінностей радянського та ліберально-демократичного гатунку. Більше того, А.Я. Сметаняк вказує на те, що раціональні цінності права й моралі не стали для всього сучасного трансформаційного українського суспільства визначальними в сприйнятті державно-правових явищ. На його думку, домінуючим залишається релігійно-моральне сприйняття, причому істотно спотворене міфологічним змістом. Тому й головна причина дефектів правоутворення в Україні вбачається ним у різкому розходженні таких елементів правосвідомості, як правова ідеологія та правова психологія [20, с. 23–33].

Етнічні й подібні до них релігійні цінності є найбільш controvertible компонентом аксіологічного фактору правоутворення. Їх буття в поліетнічному соціумі нерідко зумовлює конфліктну ситуацію, у тому числі й немирну, у разі неузгодження між різними етнічними/релігійними групами. Правоутворення в такому випадку є суперечливим процесом із низьким рівнем легітимності, оскільки стихійно створювані однією етнічною групою правоположення не сприймаються й навіть оскаржуються іншою групою. Прикладом тому є хоча би численні справи про носіння хусток у європейських країнах із численною мусульманською громадою. Офіційний законодавець та правоінтерпретатор у таких випадках йде «по тонкому льоду»: не враховувати цінності великої групи громадян своєї країни в сучасній державі навряд чи можливо, але й суперечити цінностям іншої групи або груп громадян також не уявляється можливим. Не випадково Конституційний суд Німеччини після довгих місяців роботи прийняв у справі про хіджаби абсолютно неоднозначне рішення (вердикт: «Усе можливо»), яке кожен міг інтерпретувати по-своєму. Згідно з ним учителькам хустку в школах можна дозволити, але можна й заборонити. Усе залежить від рішення місцевої влади. Разом із тим із рішення суду 2003 р. поставало, що просто так, без прийняття відповідних законів місцевими органами влади, заборонити носіння хіджабу в школах Німеччини також ніхто права не має. Утім у березні 2015 р. усі заборони було скасовано [11].

Як уявляється, найбільш ефективним шляхом урахування етнічних цінностей у правоутворенні є договірний. У розвинутих мультикультурних суспільствах саме він передбачається чинним законодавством. Так, наприклад, у канадському законодавстві щодо підтримки аборигенних громад усе більше підкреслюється необхідність укладання угод між видобувними компаніями й аборигенними громадами. Існування спорів про аборигенні землі на Півночі Канади зробило угоди умовою, необхідною для схвалення будь-якого проекту, що впливає на аборигенні громади та їх діяльність на землях традиційного проживання [3, с. 281].

Враховуючи всі об'єктивні та суб'єктивні фактори правоутворення, треба зазначити, що правотворчість у перехідний період має суттєві особливості, зумовлені орієнтацією на ідеали нового правового розвитку. Із цією метою з боку влади нормативно закріплюються інші правові цінності, трансформуються, а то й відкидаються усталені правові погляди, впроваджуються у свідомість нові правові установки. З іншого боку, власне процес правотворчості зазнає глибоких змін під впливом змін у масовій правосвідомості, тим паче під впливом правосвідомості нової еліти, що перебирає на себе владу й рішення суспільно-значущих питань. Цей двосторонній взаємовплив відомий дослідникам проблем правотворчості. Так, В.С. Ковальський зазначає, що навіть не дуже глибокі до-

слідження однозначно свідчать про те, що правотворчість і право в цілому, окремі його інститути та навіть норми впливають на правосвідомість людини, примушують її до дії чи бездіяльності, тобто дотримання певних правил поведінки чи їх порушення. І навпаки, рівень правосвідомості та правової культури є впливовим фактором правотворчості. [8, с. 11].

Більшість із цих досліджень орієнтована на розкриття проблематики правоутворення та правотворчості в, так би мовити, «спокійний» період правового життя суспільства. Проблема правотворчості в умовах перехідного суспільства присвячено дисертаційне дослідження Р.Ю. Яценка [26]. Він зазначає, що актуальність дослідження проблем правотворчості в умовах перехідних суспільств зумовлюється тим, що наразі як держава Україна, так і українське суспільство зокрема можуть бути охарактеризовані як такі, що належать саме до «транзитивного» чи «перехідного» типу. З огляду на це ним було поставлено теоретичне завдання щодо розробки моделі впливу триваючих суспільних трансформацій у найрізноманітніших сферах на правотворчі процеси. Основним масивом емпіричного матеріалу дослідника послужили саме українські політичні та правові реалії, тобто динаміка законотворчості, зважаючи на те, що нормативно-правовий акт є основною формою права в Україні. Однак робочою гіпотезою нашого дослідження є наявність впливу транзитивного стану суспільства не тільки на законотворчість, а й на правоутворення та правотворчість у всіх її формах. Існують та особливо актуалізуються в перехідному суспільстві фактори, які впливають на формування права та які знаходяться поза кожним окремим законом і передують йому. Існує певне джерело, що лежить поза понятійним правом, як сукупність факторів, які, будучи зовнішніми стосовно правової діяльності, орієнтують, не обмежуючи діяльності законодавця певними рамками, додають їй наукового характеру [27, с. 34–40].

У формуванні права ми розрізняємо два відносно автономні, специфічні процеси: по-перше, соціальний процес формування права (правоутворення); по-друге, формальний процес створення права, пов'язаний із правотворчою (нормотворчою або нормовстановчою) діяльністю держави. З позицій інтегрального праворозуміння та потребнісного підходу правоутворення розглядається нами як безперервний соціокультурний процес визначення об'єктивних потреб у правовій регламентації суспільних відносин та їх юридичного оформлення державою або іншим правотворчим суб'єктом. Формування об'єктивних потреб у врегулюванні певних суспільних відносин, що є ядром процесу правоутворення, зумовлюється різноманітними соціальними чинниками: рівнем розвитку економіки та типом економічного укладу, політичним, міжнародним, соціальним, етнічним, національним факторами, історичними традиціями й навіть чинниками стихійного, природного характеру [10, с. 379]. Визнаючи об'єктивний і спонтанний характер соціального процесу правоутворення, а також цілеспрямованість формального процесу правоутворення, не варто абсолютизувати їх відмінність. У будь-якому разі дискусійним видається положення про те, що в соціальному процесі формування права свідомо діяльність відіграє незначну роль [15, с. 192–193]. Адже саме в соціальному процесі правоутворення народжується й оформляються ідеї розвитку права, виявляються цілі правового розвитку, складаються правові концепції та доктрини.

Висновки. Комплексний підхід до механізму правоутворення дозволить уникнути системних порушень у правореалізації, домогтися бажаних результатів від нових нормативно-правових актів і гарантувати, щоб населення країни, окремі соціальні групи, регіони не опинилися відчуженими від процесу прийняття найважливіших державних правотворчих рішень. Врахування всього комплексу соціальних факторів правоутворення створює можливість для розкриття питання про те, як відбувається врахування тих явищ суспільного життя, які впливають на хід правотворчості. Серед інших соціальних факторів у транзитивний період особливе значення набуває аксіологічний фактор правоутворення.

Список використаної літератури:

1. Алексеев С.С. Линия права / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 2006. – 460 с.
2. Американская конвенция о правах человека (Сан-Хосе, 22 ноября 1969 г.) // Международные акты о правах человека : сборник документов. – М. : Норма-ИНФРА-М, 1998. – С. 720–736. – Ст. 23. – П. 1.
3. Берч Д. Канадский опыт переговоров и заключения соглашения между нефтяными компаниями и общинами / Д. Берч // Олень всегда прав. Исследования по юридической антропологии / отв. редактор Н.И. Новикова. – М. : Издательский дом «Стратегия», 2003. – С. 267–282.
4. Бородин С.И. История подготовки та принятия Закона СРСР «Про загальні засади державної молодіжної політики в СРСР» (1989–1991 рр.) / С.И. Бородин // Грані. – 2003. – № 1. – С. 16–22.
5. Вопленко Н.Н. Источники и формы права : [учеб. пособие] / Н.Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. – 102 с.
6. Калинин А.Ю. Правообразование в России: понятийно-категориальный и структурно-функциональный состав (историко-теоретическое исследование) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.Ю. Калинин. – СПб., 2010. – 64 с.
7. Карлова В.В. Духовні цінності в структурі національної самосвідомості: українські реалії / В.В. Карлова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10kvvsur.pdf>.
8. Ковальський В.С. Правотворчість: теоретичні і логічні засади / В.С. Ковальський, І.П. Козінцев. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 19–20.
9. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Н.М. Крестовська. – О., 2008. – С. 233.
10. Крестовська Н.М. Теорія держави і права: Підручник. Практикум : [підручник] / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. – К. : Юрінком Інтер, 2014. – 584 с.
11. КС Германии снял запрет на ношение хиджабов школьницами учителями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://world.lb.ua/news/2015/03/13/298470_ks_germanii_snyal_zapret_noshenie.html.
12. Мурашко Л.О. Аксиологическое измерение процесса правообразования: история и современность : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Л.О. Мурашко. – М., 2015. – С. 172–173.
13. Нашиц А. Правотворчество. Теория и законодательная техника / А. Нашиц ; пер. с румын. И. Фодор; под ред. Д.А. Керимова (послесл.). – М. : Прогресс, 1974. – 256 с.

14. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ю.М. Оборотов. – О., 2003. – С. 100.
15. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : [учебник] / под ред. Ю.Н. Оборотова. – О. : Фенікс, 2011. – 436 с.
16. Поленина С.В. Социальные аспекты законодательной деятельности / С.В. Поленина // Советское государство и право. – 1981. – № 11. – С. 3–10.
17. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз : [монографія] / [М.І. Панов, О.Г. Данильян, С.І. Максимов та ін.] ; за заг. ред. акад. АПрН України М.І. Панова, проф. О.Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – С. 156.
18. Проблемы общей теории права и государства : [учебник для юридических вузов] / под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – 832 с.
19. Ситник Г.С. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства, держави / Г.С. Ситник // Вісн. НАДУ. – 2004. – № 2. – С. 369–374.
20. Сметаняк А.Я. Методологические проблемы исследования процесса правообразования / А.Я. Сметаняк // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2013. – Вип. 1. – С. 23–33.
21. Степанян В.В. Теоретические проблемы правообразования в социалистическом обществе / В.В. Степанян. – Ереван, 1986. – С. 34.
22. Тилли Ч. Демократия / Ч. Тилли ; пер. с англ. Т.Б. Менская. – М. : Институт общественного проектирования, 2007. – 264 с.
23. Трофимов В.В. Правообразовательный процесс: общетеоретический аспект / В.В. Трофимов // Вестник Тамбовского университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2009. – № 8(76). – С. 379–388.
24. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
25. Хартия основных прав Европейского Союза. Торжественная прокламация (Ницца, 7 декабря 2000 г.) [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
26. Яценко Р.Ю. Правотворчість в умовах перехідного суспільства: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Р.Ю. Яценко. – Острог, 2013. – 18 с.
27. Яценко Р.Ю. Функції правотворчості в контексті дослідження перехідних суспільств / Р.Ю. Яценко // Юридична Україна. – 2009. – № 8. – С. 34–40.